

Nieuw zicht op de zuilen?

Jacques Dane

‘Zo is dan de merkwaardige, alle buitenlandse geloofsgenoten opvallende, niet zelden met enige ironie gecommuniceerde constellatie van een bijna autarkisch te noemen katholieke gemeenschap ontstaan, binnen welke grenzen men niet alleen in politieke-partijdiscipline zijn stem uitbrengt, op een katholieke krant, een katholieke damesmodeblad, een katholieke illustratie en een katholiek jeugdblaadje geabonneerd is, zijn kinderen van de kleuterschool tot de universiteit louter katholiek onderwijs doet genieten, maar ook in katholiek verband naar de radio luistert, op reis gaat, zijn leven verzekert, de kunst, de wetenschap en de sport beoefent.’¹

In deze, niet zonder ironie bedoelde, woorden vertelt de katholieke historicus L.J. Rogier op zeer concrete wijze wát *verzuiling* is. Bovenstaande geldt, met de nodige veranderingen, ook voor het socialistische en het protestants-christelijke volksdeel van Nederland.

In vrijwel alle literatuur over Nederland in de twintigste eeuw staat de verzuiling centraal. Voor een fatsoenlijk historicus is het heden ten dage bijna niet mogelijk om een leek duidelijk te maken wát *verzuiling* nu eigenlijk is: hij bezwijkt onder het gewicht van beschouwingen over wat in academische literatuur uit de tweede helft van de jaren vijftig ‘een typisch Nederlands verschijnsel’ wordt genoemd. Wij weten na de dissertatie van H. Righart wel beter: Verzuiling is niet typisch Nederlands. De Nederlandse geschiedenis wijkt niet zozeer af van het ‘algemeen menselijk patroon’ als wel werd verondersteld.²

Aanvankelijk had de redactie van *Leidschrift* het plan opgevat een nummer te wijden aan de *ontzuiling*. Maar wie ‘over de ontzuiling gaat schrijven, moet bij de verzuiling beginnen’, aldus N. Cramer in dit nummer. In dit inleidende artikel wordt in *vogelvlucht* de literatuur over verzuiling en ontzuiling behandeld.

Waar komt het begrip *verzuiling* vandaan?

Vóór de Tweede Wereldoorlog was Nederland een groot huis. Onder één dak huisden katholieken, protestanten, socialisten en liberaal-vrijzinnigen; vier grote maatschappelijke blokken. Vermenging van deze blokken was uit den boze. Een katholiek-protestants huwelijk kón niet, want ‘twee geloven op één kussen, daar slaapt de duivel tussen’. Door critici werd deze verdeeldheid van de bevolking aangeduid met de afkeurende woorden ‘hokjes- en schotjesgeest’.³

Het woord *schotjesgeest* is waarschijnlijk afkomstig van de negentiende-eeuwse dichter P.A. de Génestet (1829-1861). In het gedicht 'Het Schotjen', zo schrijft F. Bordewijk in 1956, persifleert De Génestet een schotje '[...] dat wezenlijk heeft bestaan en op geen mindere plaats dan het Atheneum van de hoofdstad, dat wil zeggen de latere universiteit. De bank voor de professoren in de theologie, die zich daar in de aula bevond, was door een houten tussenwand gescheiden in tweeën: één deel, het grootste, voor de rechtzinnige godgeleerden, het andere voor de vrijzinnige, die blijkens het verschil in grootte van zitgelegenheid niet meer werden dan geduld'.⁴ De Génestet dichtte:

Het staat en scheidt en scheurt, ten scha
Van Waarheid en verlichting!
Dat Schotjen is - een formulier,
Dat Schotjen is - een richting!

Het heeft een kop, het heeft een ziel,
Staat vrienden, niet verwonderd!
Ja, in dat Schotjen huist een ziel,
De geest van zestienhonderd!⁵

Het schotje, de houten tussenwand in de aula van het Amsterdamse Atheneum, was al jaren gesloopt, maar de Nederlandse schotjesgeest, aldus Bordewijk, '[...] blijkt altijd weer niet bestand tegen nationale rampen als bezetting en watersnood, maar overleeft deze en keert weer bij het intreden van de toestand die wij normaal noemen'.⁶ Hij constateert nuchter, elf jaar na de Tweede Wereldoorlog, dat de schotjesgeest vrij onschuldig is, niet meer dan een grensaanduiding, een erf-scheiding: 'Onze radio wordt uitgezonden van tussenschotjes, maar zij hebben geen andere betekenis dan ons te doen weten: dit is mijn afgepaald erf, en dat is het uwe; stoor me niet en ik stoor u evenmin'.⁷ Is de verzuiling zo eenvoudig?

Schotjes- en hokjesgeest behoorden dus tot het vooroorlogse Nederlandse vocabulaire, maar met de term *verzuiling* is het anders gesteld. Volgens J.C.H. Blom sprak *De Telegraaf* van 20 februari 1940 voor de eerste keer in het openbaar over de term 'zuilen'.⁸ P. de Rooy situeert de oorsprong van de term 'zuil' in de ontwikkeling van de jeugdwerklozenzorg in de jaren dertig. Hij citeert uit een in 1940 verschenen rapport:

'Met het oog op de inzichten, welke van den aanvang af op dit gebied hebben bestaan, werd het kampwerk naar richtingen georganiseerd. Daartoe werden de zogenaamde zuilen opgericht. De organisatie en de uitvoering van het kampwerk ligt dan ook geheel in handen van de zuilen.'⁹

De Rooy noemt vier zuilen: de protestants-christelijke Centrale voor Werkloozenzorg, de sociaal-democratische Moderne Centrale voor Werkloozenzorg, de Nationale RK Commissie voor Jeugdwerkloozenzorg en de Federatie voor Werkkampen (de neutrale zuil). Met deze vierde zuil was het vanaf het begin af aan al donderen. De Rooy citeert in dit verband G. van der Leeuw, de latere PvdA-minister van onderwijs, die in 1930 schreef: 'Wij hebben eigenlijk vier volken in administratief verband: het roomsche, het "christelijke", het socialistische en de rest. De rest, dat zijn degenen die óf te lauw zijn om zich religieus of politiek warm te maken, óf meenen, dat zij vóór alles Nederlanders (sic) zijn. Maar het gekke van het geval is, dat het bestaan van de laatste categorie door de andere eenvoudig wordt geloofend: zij zijn "liberaal"'.¹⁰ Hiermee wordt een probleem aangesneden, dat de gemeederen nog steeds beheerst: welke bevolkingsgroepen zijn verzuild? Maar hierover zodadelijk meer.

In de jaren vijftig kwam, zoals reeds gezegd, de stroom academische publikaties op het gebied van de verzuiling op gang. Deze zou tot op de dag van vandaag onverminderd doorgaan. Wetenschappers van diverse pluimage stortten zich op het verzuilingsvraagstuk.

Waarvoor ontstond het verzuilingsdebat?

Na de Tweede Wereldoorlog zou alles er anders uit gaan zien: weg met de verfoeide hokjes- en schotjesgeest. De Nederlandse Volksbeweging ondernam na mei 1945 pogingen om het zuilenbestel te doorbreken. De maatschappij van vóór 1940 zou verdwijnen en er zou een samenleving komen waarin protestanten, katholieken, socialisten en de 'rest' met elkaar samenwerkten. Het programma zag er als volgt uit: '[...] geestelijke en politieke vernieuwing met christendom en humanisme als inspiratiebronnen, gefundeerd in het personalistisch socialisme'.¹¹ Dit personalistisch socialisme was een derde weg tussen het kapitalisme en totalitarisme, waarin '[...] de mens zijn persoonlijke bestemming had in de gemeenschap zonder dat de menselijke persoonlijkheid aan waardering zou behoeven in te boeten'.¹² Maar de *doorbraak*, zoals deze werd genoemd, mislukte: het zuilenbestel bleek zeer krachtig.

Koningin Juliana sprak in de Troonrede van 1949 over 'het herstel van onze volkskracht, zowel stoffelijk als geestelijk' en 'ons uit nood en verwoesting herrezen land': herstel en vernieuwing waren de sleutelbegrippen.¹³ Jan Blokker merkt in zijn commentaar op de Troonrede van dat jaar fijntjes op dat de Nederlandse samenleving er in 1949 niet fundamenteel anders uitzag dan in 1939: 'Alle politieke partijen zijn terug, op z'n mooist onder een andere naam. Net als vroeger werden de tegenstellingen in de top versluisd, maar aan de basis des te

scherper gemarkeerd'.¹⁴ Nederland was nog steeds verzuild. Tot groot verdriet van de vernieuwers, meestal jonge intellectuelen.

Een aantal intellectuele katholieken nam geen genoegen met de 'kater van de bevrijding', sloot zich aan bij de PvdA en vormde de Katholieke Werkgemeenschap (KWG). Het traditionele isolement van het katholieke volksdeel was verbroken. De bisschoppen reageerden zeer verontrust op deze ontwikkeling in katholiek Nederland en vaardigden in 1954 een mandement uit, *De Katholiek in het openbare leven van deze tijd*,¹⁵ waarin de angst voor geloofsafval centraal stond.

Deze episcopale inmenging in de sociale en politieke verhoudingen 'paste niet meer in een tijd waarin toenadering en samenwerking tussen mensen van uiteenlopende overtuiging groeiden en de bisschoppen daartegenover in de laatste jaren juist een zekere terughoudendheid leken te hebben betracht', aldus J. Bosmans.¹⁶ Het mandement bracht nogal wat beroering teweeg, omdat de klok een flink aantal jaren werd teruggedraaid.¹⁷

Het mislukken van de doorbraakgedachte en het bisschoppelijk mandement uit 1954 hebben vele pennen in beweging gebracht. In de tweede helft van de jaren vijftig werden de eerste theorieën over de verzuiling geboren: uit wetenschappelijk genoegen óf maatschappelijke ontevredenheid?¹⁸

Op weg naar één theorie over de verzuiling?

De teloorgang van het begrip *verzuiling* is reeds in de jaren vijftig begonnen. De wetenschappers die het verzuilingsdebat aanzwengelden, konden het niet eens worden met elkaar. De Rotterdamse socioloog J.A.A. van Doorn beschouwde de *sociale controle* als het wezenlijke van de verzuiling:

'Verzuiling is het proces, waarbij meerdere in één samenleving aanwezige, ideologisch beheerste groepen worden opgenomen in overwegend organisatorische sociale controle-systemen, met een tendentie tot overwoekering van de ideële waarden door de organisatie en tot een ideologisch justificeren van de organisationele beheersing'.¹⁹

H. Verwey-Jonker heeft gewezen op het *emancipatorische* aspect van de verzuiling: de socialistische arbeidersbeweging komt op voor het proletariaat; de katholieken eisen voor hun volksdeel gelijke rechten; de 'kleine luyden' wapenen zich tegen het vrijzinnig protestantisme en de liberale bourgeoisie.²⁰

A. Lijphart leverde met zijn *pacificatie-theorie* een belangrijke bijdrage aan het verzuilingsdebat. Hij wees erop dat de politieke elites van Nederland zich aan een aantal spelregels hielden, zodat conflicten werden voorkomen en het politieke

systeem in de periode 1917-1960 stabiel kon functioneren.²¹ Onder de vele verzuilingstheorieën die er bestaan, is dit wellicht de meest bekende.²²

De visie van Lijphart kreeg veel bijval: doordat iedere Nederlander wel in een zuil of een zuiltje paste, behoefde niemand 'dakloos' te zijn en was er in Nederland in de periode 1917-1960 rust op alle fronten. Siep Stuurman echter wierp vragen op bij deze visie en stelde: 'Niet de verzuiling verklaart de stabiliteit, maar de verzuiling dient in de eerste plaats zelf verklaard te worden'.²³ In zijn studie *Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat* verklaarde hij het ontstaan van de moderne Nederlandse staat én het ontstaan van de verzuiling aan de hand van de sociaal-economische en politieke structuren in Nederland in de negentiende eeuw en de eerste twee decennia van de twintigste eeuw. Vier historische processen staan in zijn verhaal centraal: het sociale vraagstuk, de schoolstrijd, het zedelijkheidsvraagstuk en de politieke ontwikkelingen zoals kiesrecht en partijvorming.

Door zijn neo-marxistische visie werd Stuurmans studie niet kritiekloos ontvangen. Von der Dunk complimenteerde Stuurman met zijn studie, maar had kritiek op de theorievorming, waarin neo-marxistische auteurs als Althusser, Foucault en Gramsci centraal staan. Von der Dunk: 'Omdat de historicus de ideoloog telkens voor de voeten loopt, terwijl het bloed kruipt waar het niet gaan kan, ziet de laatste zich gedwongen tot allerlei soms wat gekwelde uitweidingen van theoretische aard'.²⁴ Von der Dunk had wat dit laatste betreft gelijk: Stuurmans dissertatie is geen gemakkelijke kost.

Verder is Nederland ook rijk aan obscure studies over de verzuiling. Een mooi voorbeeld is de dissertatie van T.A.M. Salemink, een Nijmeegs moraaltheoloog, over katholieke ideologie en verzuiling in de jaren 1918-1933.²⁵ J. Ramakers en H. Righart betitelden Saleminks benadering van de katholieke verzuiling als een voorbeeld van een vulgair marxistische studie, 'waarin de godsdienst gesimplificeerd wordt als een exponent van "burgerlijke ideologie"'. Salemink creëerde '[...] een monolithisch vijandbeeld van het katholicisme, waarbinnen iedere differentiatie onmogelijk wordt'.²⁶

Het is hier niet de plaats een uitputtend overzicht te geven van de theorievorming omtrent de verzuiling. Elders is dat reeds uitvoeriger gedaan.²⁷ Het zal duidelijk zijn dat er iets mis is met de theorievorming. De grote verwarring over de terminologie van de verzuiling is in de jaren zestig reeds opgemerkt door J.P. Kruijt: hij pleitte voor objectieve en beschrijvende termen.²⁸ In hun in 1988 gepubliceerde discussienota *De Nederlandse geschiedenis als afwijking van het algemeen menselijk patroon*, merkten K. Davids, J. Lucassen en J. Luiten van Zanden op dat de ene zuil na de andere (de liberale, de socialistische) de naam zuil eigenlijk niet zou verdienen.²⁹ Bestaat er wel zoiets als een protestants-christelijke zuil? Of moet er in dit verband worden gesproken van *zuilen*? De katholieke zuil

heeft dan wel bestaan, maar zou bij nader inzien toch niet zo'n aparte constructie zijn geweest. Heeft de verzuiling ooit bestaan? De drie historici pleitten er dan ook voor 'enig herstelwerk uit te voeren' omdat een begrip als verzuiling 'hoe dan ook gewenst blijft om de reëel bestaande configuraties te beschrijven waarin Nederland tot voor kort afweek van het normale model van industriële samenlevingen'.³⁰

Is Nederland ontzuild?

De verzuiling heeft geld gekost en dat kost zij nog steeds. S. Miedema wees al in 1957 op de extra kosten die ontstaan doordat de diverse maatschappelijke sectoren in Nederland, zoals het onderwijs en het televisiebestel, verzuild zijn in plaats van nationaal georganiseerd.³¹

Het onderwijs en het televisiebestel zijn heden ten dage nog steeds sterk verzuild. In het lager onderwijs ziet het er als volgt uit: bijzonder onderwijs 67% (36% rooms-katholiek; 28% protestants-christelijk en 3% algemeen-bijzonder) tegenover 33% voor het openbaar onderwijs. Men zou hieruit wellicht kunnen opmaken dat ouders hun kinderen *bewust* naar een bijzondere school sturen, maar het tegendeel is waar: 'Veel ouderparen kunnen een voorkeur hebben voor een bepaalde richting (normatieve keuze) maar kiezen (feitelijk) uiteindelijk voor een goed bereikbare school met behoorlijk onderwijs en nemen met ergernis of met betrekkelijke onverschilligheid op de koop toe dat de richting niet die van hun voorkeur is'.³²

Het ter discussie stellen van de kosten van het verzuilde onderwijssysteem is een taboe in het politieke debat. Door de verzuiling zijn de kosten per leerling hoger naarmate de school kleiner is. Schaalvergroting in het onderwijs zou veel geld opleveren en met deze vrijgekomen financiële middelen zou het onderwijs beter toegerust kunnen worden. Maar de verzuiling zit te diep in het politieke leven ingesleten om dit op de korte termijn te veranderen.³³

Ondanks de pogingen om na de Tweede Wereldoorlog tot een publieke omroep te komen, is het televisiebestel anno 1991 ook nog verzuild. De omroepen concurreren alleen niet meer '[...] op basis van ideologische of religieuze uitgangspunten maar op basis van populaire programma's en programmabladen'.³⁴ Ontzuiling en decentralisering worden tegengehouden door een politieke machtsstrijd.

De vraag of Nederland werkelijk ontzuild is, wordt hier verder buiten beschouwing gelaten. Feit is wel dat Nederland getekend is door de verzuiling: het omroepbestel en het onderwijs zijn hier duidelijke exponenten van. Verder is de Nederlandse samenleving ook de trotse bezitster van vooral protestantse minizuilen die worden vertegenwoordigd door onder andere de Staatkundig Gereformeerde

Partij (SGP) en het Gereformeerd Politiek Verbond (GPV). De kracht van deze partijen moet vooral op het platteland niet onderschat worden. Gemeenteraden worden soms, om het maar eens oneerbiedig te zeggen, geterroriseerd door SGP'ers en GPV'ers: op de dag des Heren mogen de inwoners van een groot aantal plattelandsgemeenten zwemmen noch voetballen.³⁵

Hoe de *ontzuiling* te onderzoeken? Deze vraag heeft de gemoederen nog niet erg bezig gehouden. Theorievorming hieromtrent staat in de kinderschoenen. Wanneer ontzuiling op het gebied van de religie wordt onderzocht, dan kan worden geconstateerd dat de onkerkelijkheid onder de bevolking is toegenomen.³⁶ A. Lijphart situeerde de verzuiling in de periode 1917-1960. De jaren zestig zijn volgens hem de brandhaard van de ontzuiling: politieke crisis. Een ander ijkpunt voor de ontzuiling is de opkomst van een jeugdcultuur, die de banden met het oude verzuilde systeem verbrak. Het verzuilde systeem kon de jeugd niet meer beteugelen en een bonte aaneenschakeling van subcultuurtjes, waarin de jeugd zich naar hartelust afzette tegen het oude(rlijke) gezag, kwam en verdween in de jaren vijftig en zestig.³⁷

In het artikel 'Het zwarte gat van de jaren vijftig'³⁸ heeft S. Stuurman de periodisering van de ontzuiling nader aangeduid. Lijphart omschreef de jaren vijftig als een tijdperk van orde, rust, moraliteit en gezag: het hoogtepunt van de verzuiling. Pas in de jaren zestig begon de Nederlandse samenleving te wankelen. Stuurmans kritiek hierop is dat de jaren vijftig in deze theorie te harmonieus en te statisch worden beschouwd: '[...] als een tijdperk van gezapigheid en stilstand'.³⁹ Lijphart heeft de ontzuiling slechts op het niveau van het politiek systeem bekeken. De sectoren onderwijs, gezin en welzijnswerk heeft hij buiten beschouwing gelaten. Wanneer deze sectoren worden onderzocht, dan valt op dat de jaren vijftig niet zo statisch en gezapig zijn geweest als wel werd aangenomen. In de tweede helft van de jaren vijftig heeft er, volgens Stuurman, een omslag plaatsgevonden die voor een beginnende ontzuiling heeft gezorgd. Hij spreekt in dit verband van een *ondergrondse ontzuiling*. In deze ontzuilingstheorie worden drie niveau's onderscheiden:

'Ten eerste het niveau van de gedragingen en de opinie's van de massa van de bevolking. Ten tweede het niveau van de "secundaire elites", vaak in lokale machtsposities maar ook in landelijke intellectuele netwerken. En ten derde het niveau van de nationale politiek'.⁴⁰

Onderzoek naar lokale ontwikkelingen en de rol van secundaire elites⁴¹ in het bestuurlijke, culturele en intellectuele leven zal het bestaande beeld van de ontzuiling verfijnen, aldus Stuurman.

De ontzuilingstheorie van Stuurman is toegepast op Den Bosch. In een bundel artikelen met de titel *De zondige riviera van het katholicisme*, zijn de onderzoeksresultaten van een werkcollege aan de subfaculteit politicologie van de Universiteit van Amsterdam over ontzuiling in de Brabantse hoofdstad, uitgegeven. De bundel bevat verslagen van doctoraalstudenten over onmaatschappelijkheidsbestrijding, jongerengroepen, de NVSH, Dolle Mina en katholieke vrouwenorganisaties in Den Bosch. De artikelen geven een goed beeld van de veranderingen die zich in de jaren vijftig in de katholieke zuil hebben voltrokken. De rol van de clericus in de welzijnssector wordt allengs minder. Hij moet het veld ruimen voor professionele hulpverleners. De rol van de secundaire elite in het ondergrondse ontzuilingsproces komt in de artikelen aan het licht: het onderzoek in Den Bosch sluit naadloos aan bij de ontzuilingstheorie van Stuurman.⁴²

De grote vraag is of andere steden bovenstaand ontzuilingspatroon ook hebben gekend. Aan de Rijksuniversiteit te Leiden heeft een groep studenten dit onder leiding van M. Schwegman onderzocht voor Den Haag. De titel van het doctoraal werkcollege luidde: 'Van maatschappelijk werk tot "softe sector". Veranderingen in het Haagse welzijnswork in de periode 1945-1986'. Uit de onderzoeksresultaten kwam naar voren dat de ontzuilingstheorie van Stuurman niet toepasbaar bleek op Den Haag: in de hofstad was nauwelijks sprake van een ondergrondse ontzuiling.⁴³

Nieuw zicht op de zuilen?

Tientallen belangrijke en minder belangrijke studies over de verzuiling zijn hier onbesproken gebleven, vele visies zijn niet aan bod gekomen: het beeld van de verzuiling is, om met Jan Romein te spreken, vergruisd. Over de ontzuiling is nauwelijks literatuur voorhanden: de theorievorming staat nog in de kinderschoenen. J.M.G. Thurlings heeft met zijn studie *De wankele zuil* de veranderingen in katholiek Nederland na 1945 beschreven⁴⁴ en Siep Stuurman heeft een bijdrage geleverd met zijn artikel 'Het zwarte gat van de jaren vijftig'.⁴⁵ En daar houdt het dan mee op. Onderzoek naar de socialistische en protestants-christelijke ontzuiling is onontgonnen gebied.

K. Davids, J. Lucassen en J. Luiten van Zanden hebben het bij het rechte eind wanneer ze zeggen dat er een meer samenhangend beeld van het vaderlandse verleden vanuit één bepaald gezichtspunt moet komen:

'[...] langs deze weg (kan) de sterke versnippering naar aspecten, periodes en geografische eenheden die de huidige geschiedbeoefening zo sterk kenmerkt, in belangrijke mate worden overwonnen. Zo zou een vruchtbare samenwerking tot stand kunnen komen tussen de talrijke specialismen, zonder dat hun typische invalshoeken hoeven te verwateren.'⁴⁶

Een wetenschappelijke consensus over het begrippenapparaat en de parameters - om dit woord maar eens te gebruiken - van de verzuiling én de ontzuiling is daarom noodzakelijk.

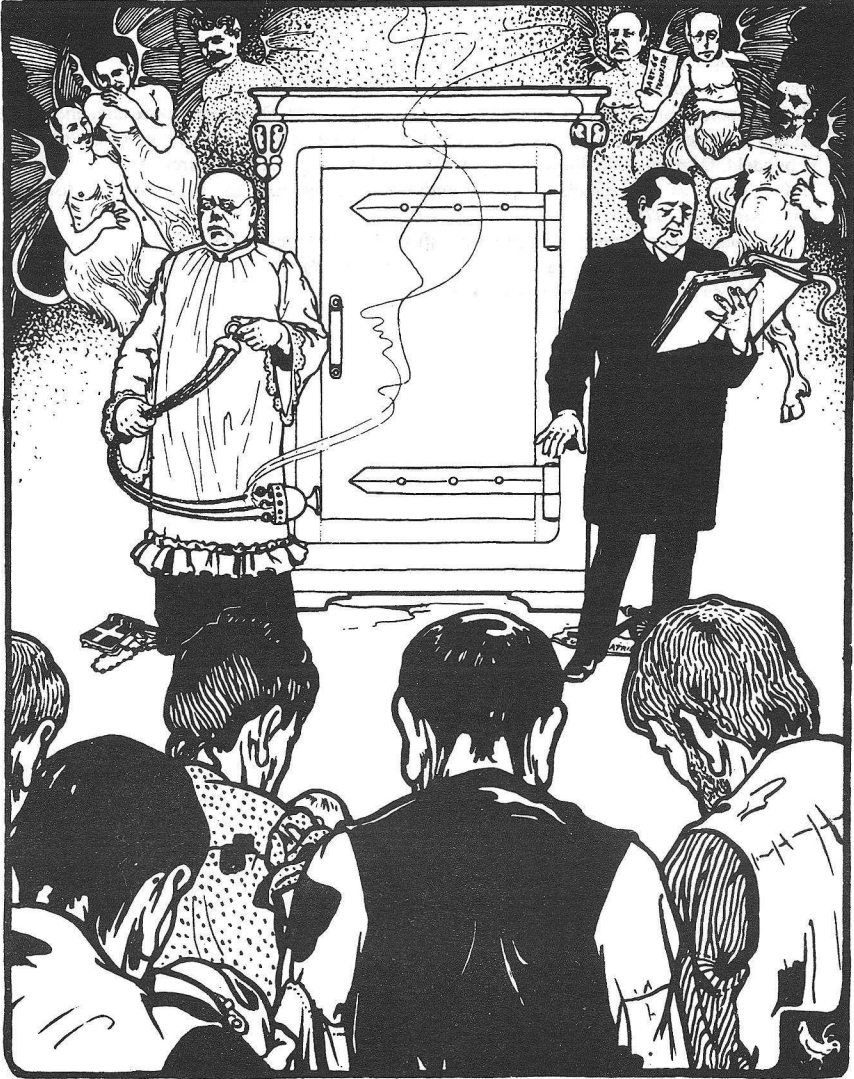
De studies in dit nummer werpen op hun beurt ook een nieuw lichtje op de verzuiling en de ontzuiling. Of de artikelen een nieuw zicht op de zuilen geven, is nog maar de vraag.

Noten

1. L.J. Rogier, *Katholieke herleving. Geschiedenis van katholiek Nederland sinds 1853* ('s-Gravenhage 1956) 613.
2. H. Righart, *De katholieke zuil in Europa. Het ontstaan van de verzuiling onder katholieken in Oostenrijk, Zwitserland, België en Nederland* (Meppel en Amsterdam 1986); K. Davids, J. Lucassen en J. Luiten van Zanden, *De Nederlandse geschiedenis als afwijking van het algemeen menselijk patroon* (Amsterdam 1988) 10-14.
3. Deze indeling wordt gemaakt door S. Stuurman, *Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat. Aspecten van de ontwikkeling van de moderne staat in Nederland* (Nijmegen 1983) 60.
4. De jurist en schrijver F. Bordewijk (1884-1965) wijst hierop in een artikel in *Het Vrije Volk* van 25 april 1956, 'Schotjesgeest overleeft de schotjes', opgenomen in F. Bordewijk, *Verzameld Werk*, deel 11 (Amsterdam 1988) 559-561, aldaar 559.
5. P.A. de Génestet, *Dichtwerken* (Utrecht z.j.) 66. Het gedicht 'Het Schotjen' is in 1850 geschreven.
6. F. Bordewijk, *Verzameld Werk*, deel 11 (Amsterdam 1988) 559.
7. Ibidem.
8. J.C.H. Blom, *Verzuiling in Nederland 1850-1925* (Amsterdam 1981) 11.
9. *Rapport inzake zorg voor jeugdige werklozen en wederopnemning van oudere werklozen in het bedrijfsleven* ('s-Gravenhage 1940) 13-14, in: P. de Rooy, 'De verzuiling vergruisd, de columnologie in opmars', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* (BMGN) 100 (1985) 65-69, aldaar 65.
10. X.G. van der Leeuw, 'Is er nog een Nederlandsch volk?', in: *Algemeen Weekblad voor Christendom en Cultuur*, VI, no. 33 (13 juni 1930) geciteerd in: P. de Rooy, 'De verzuiling vergruisd', *BMGN* 100 (1985) 65.
11. J. Bosmans, 'Het maatschappelijk-politieke leven in Nederland 1945-1980', *Algemene Geschiedenis der Nederlanden* (AGN) 15 (Haarlem 1982) 269-316, aldaar 270. Voor een geschiedenis van de NVB, zie: J. Bank, *Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volksbeweging (NVB)* (Deventer 1978).
12. J. Bosmans, 'Het maatschappelijk-politieke leven in Nederland', 270.
13. J. Blokker, *Leden van de Staten Generaal. Nederland onder Juliana* (Bussum 1981) 20.
14. Ibidem, 20-21.
15. *De katholieke in het openbare leven van deze tijd* Bisschoppelijk mandement (Utrecht 1954).
16. J. Bosmans, 'Het maatschappelijk-politieke leven in Nederland', 293.
17. J. Hinke, 'Het bisschoppelijk mandement 1954 in pers en politiek, mei 1954 - februari 1955', *Jaarboek van het Katholiek Documentatiecentrum 1979 (KDC)* (Nijmegen z.j.) 73-116; A.F. Manning, 'Uit de voorgeschiedenis van het mandement van 1954', *KDC 1971* (Haarlem z.j.) 138-148.
18. Stuurman stelt naar aanleiding van het mandement uit 1954: 'Juist de mate waarin de sociaal-democratische organisaties voor de katholieken verboden moesten worden, was de inzet van een

- interne discussie in het kerkelijk apparaat', *Verzuiling, kapitalisme en patriërchaat*, 90, noot 16. Dit valt mijns inziens door te trekken naar de wetenschappelijke discussie over de verzuiling.
19. J.A.A. van Doorn, 'Verzuiling, een eigentijds systeem van sociale controle', *Sociologische Gids* 3 (1956) 41-50, aldaar 42.
  20. H. Verwey-Jonker, 'De emancipatiebewegingen', in: A.N.J. den Hollander, *Drift en koers. Een halve eeuw sociale veranderingen in Nederland* (3e druk; Assen 1968) 105-127.
  21. A. Lijphart, *Verzuiling, pacificatie en kentering in de Nederlandse politiek* (Amsterdam 1968); A. Lijphart, 'De pacificatietheorie en haar critici', *Acta Politica* 22 (1987) 181-225.
  22. Dat deze theorie anno 1991 nog steeds als uitgangspunt wordt genomen om de verzuiling van Nederland te verklaren, bewijst het artikel van H.M.Th.D. ten Napel, 'Nederland als pacificatie-democratie', in: Th.L. Bellekom en anderen, *Inleiding Staatskunde* (Leiden en Alphen aan den Rijn 1991).
  23. S. Stuurman, *Verzuiling, kapitalisme en patriërchaat. Aspecten van de ontwikkeling van de moderne staat in Nederland* (Nijmegen 1983) 11.
  24. H.W. von der Dunk, 'Het ontstaan van de verzuiling: een neo-marxistische visie', *Theoretische Geschiedenis* 12 (1985) 53-58, aldaar 57.
  25. T. Salemink, *Krisis en confessie. Ideologie in katholiek Nederland 1917-1933* (Nijmegen 1980).
  26. J. Ramakers en H. Righart, 'Het katholicisme', in: P. Luykx en N. Bootsma, ed., *De laatste tijd. Geschiedschrijving over Nederland in de 20e eeuw* (Utrecht 1987) 99-134, aldaar 116-117.
  27. Voor een kort overzicht van de verschillende benaderingen, uitgangspunten en interpretaties van de theorievorming omtrent de verzuiling, zie: J.C.H. Blom, *Verzuiling in Nederland 1850-1925* (Amsterdam 1981) 15-18; een zéér goede ingang in sociaal-wetenschappelijke en historische literatuur over de verzuiling en de ontzuiling is de geannoteerde bibliografie van J.P.A. van Vugt en B.M.L.M. van Son, *Nog eens: godsdienst en kerk in Nederland, 1945-1986* (Nijmegen 1988).
  28. J.P. Kruijt, 'De begrippen verzuiling en ontzuiling', *Socialisme en democratie* 19 (1962) 791-797; J.P. Kruijt, 'Verzuildeid in Nederland, blijvende structuur of aflopende episode?', in: J.J. Gielen en anderen, *Pacificatie en de zuilen* (Meppel 1965) 9-31.
  29. K. Davids, J. Lucassen en J. Luiten van Zanden, *De Nederlandse geschiedenis als afwijking van het algemeen menselijk patroon* (Amsterdam 1988), discussienota gepubliceerd ter gelegenheid van het congres 'Eenheid in het Nederlands verleden', gehouden op woensdag 25 mei 1988 te Amsterdam.
  30. Ibidem, 10.
  31. S. Miedema, 'De kosten van de verzuiling', *Socialisme en democratie* 14 (1957) 47-58.
  32. W. Uitterhoeve en anderen, *De staat van Nederland. Nederland en zijn bewoners: de opmerkelijke feiten en hun samenhang* (Nijmegen 1990) 203-204.
  33. Ibidem, 204.
  34. J. Servaes en L. Heinsman, 'Het einde van de publieke omroep in Vlaanderen en Nederland?', *Ons Erfdeel* 33 (1990) 3-13, aldaar 6.
  35. W. Fieret, *De Staatkundig Gereformeerde Partij (1918-1949). Een bibliocrathisch ideaal* (z.pl. 1991). Voor een bespreking van deze studie, zie: A.H.M. Dolle, 'De SGP, een partij ver van de snelweg', *Zaterdag Bijvoegsel van NRC Handelsblad* 30 maart 1991.
  36. W. Uitterhoeve, *De staat van Nederland*, 23; L.J. Giebels, 'Van deconfessionalisering naar ontzuiling', *Socialisme en democratie* 11 (1972) 487-493.
  37. P. de Rooy, 'Vetkuijfe waarheen? Jongeren in Nederland in de jaren vijftig en zestig', *BMGN* 101 (1986) 76-94; J. Perry en H. Vossen, 'Oude problemen, nieuwe oplossingen. De cultuur van de arbeidersjeugd en de katholieke levensscholen', in: H. Galeschoot en M. Grevel, *In fatsoen hersteld. Zedelijkheid en wederopbouw na de oorlog* (Amsterdam z.j.) 89-114.
  38. S. Stuurman, 'Het zwarte gat van de jaren vijftig', *Kleio* 8 (1984) 6-13.
  39. Ibidem, 6.

40. Ibidem, 11.
41. Secundaire elites zijn volgens Stuurman moderniserende intellectuelen en bestuurders zoals pedagogen, psychologen, maatschappelijk werkers et cetera, die met hun vernieuwende ideeën in de jaren vijftig de zuilen van binnen uitholden.
42. T. Akkerman en S. Stuurman, ed., *De zondige riviera van het katholicisme. Een lokale studie over feminisme en ontzuiling* (Amsterdam 1985).
43. Het onderzoek vond plaats in het academisch jaar 1988-1989. De onderzoeksresultaten naar de ontzuiling in het Haagse welzijnswerk zijn, in tegenstelling tot het onderzoek in Den Bosch, nooit gebundeld. De resultaten zijn wel raadpleegbaar in het Haags Gemeentearchief.
44. J.M.G. Thurlings, *De wankel zuil. Nederlandse katholieken tussen assimilatie en pluralisme* (2e druk; Nijmegen 1978).
45. S. Stuurman, 'Het zwarte gat van de jaren vijftig', *Kleio* 8 (1984) 6-13.
46. K. Davids, J. Lucassen en J. Luiten van Zanden, *De Nederlandse geschiedenis als afwijking van het algemeen menselijk patroon* (Amsterdam 1988) 6-7.

Kerk en kapitaal tegenover de arbeiders (Bron: K. van Weringh, Albert Hahn. Tekenen om te ontmaskeren (Amsterdam 1969; 3e druk 1983) 36)